

Bazyli Czyżewski

Akademia Ekonomiczna w Poznaniu

KOSZTY TRANSAKCYJNE W AGROBIZNESIE W POLSCE PO ROKU 1990

1. Wstęp

Skuteczność zarówno polityki rolnej państwa, jak i polityki gospodarczej w ogóle uzależniona jest w dużym stopniu od rozwoju sfery instytucjonalnej, w której funkcjonują podmioty ekonomiczne. Nurty neoinstytucjonalne stawiają szczególny nacisk na normatywny charakter instytucji w tym sensie, że ich celem jest kształtowanie zachowań jednostek w określonych sytuacjach. D. North określa instytucje mianem reguł gry społecznej lub ustanowionych przez społeczeństwo norm kształtujących interakcje międzyludzkie oraz motywacje w relacjach politycznych, społecznych oraz ekonomicznych. Motywacje te nie są zmienną egzogeniczną, której charakter przypisany jest *a priori* poszczególnym podmiotom procesu gospodarowania, ale stanowią ewoluującą w czasie pochodną instytucji (North 1994). Wspomniane „reguły gry”, określane mianem otoczenia instytucjonalnego, stanowią zbiór szeroko rozumianych norm oraz tzw. instytucji wspierających proces wymiany dóbr (*supporting institutions*) (World Development Report... 2002). Wśród norm wyróżnia się psychologicznie uwarunkowane wzorce zachowań, takie jak: przedsiębiorczość, innowacyjność, skłonność do współpracy, poczucie wspólnoty, wiedza i znajomość rynków oraz normy prawne. Z kolei do instytucji wspierających zaliczają się te podmioty gospodarki narodowej, które nie biorą bezpośredniego udziału w wymianie dóbr, ale ułatwiają nawiązywanie kontaktów¹. Wymienione elementy otoczenia instytucjonalnego determinują wysokość kosztów

---

¹ W literaturze tematu spotyka się podział instytucji wspierających na rynki i organizacje. W odniesieniu do rynków bierze się pod uwagę rynki: finansowy, pracy oraz towarów i usług w sensie infrastruktury umożliwiającej związki z tymi rynkami oraz zwiększającej mobilność czynników – produkcji. Kategoria organizacji dotyczy przede wszystkim agencji państwowych realizujących politykę gospodarczą (Wilkin 2000).

transakcyjnych², które powinny być jak najniższe. Stawia się tezę, iż redukcja tych kosztów w agrobiznesie umożliwia wzrost udziału producentów rolnych w marży przetwórczej. Oznaczałoby to wzrost nadwyżki realizowanej w sektorze rolnym, co odciążałoby w jakimś stopniu budżetowy mechanizm retransferu dochodów do rolnictwa. Celem niniejszego artykułu jest określenie tendencji w poziomie kosztów transakcyjnych w polskim agrobiznesie po roku 1990 (lata 1991-2003) na tle sytuacji ogólnokrajowej. Mówi się, iż koszty transakcyjne są jak papierek lakmусowy, który wskazuje kierunek ewolucji sfery instytucjonalnej – ich rosnący poziom oznacza funkcjonowanie nieefektywnych struktur i zagrożenie wieloletnią histerezą instytucjonalną (Czyżewski 2004). W tym przypadku budowa modelu rolnictwa industrialnego w Polsce po akcesji do UE stoi pod znakiem zapytania i niezbędna wydaje się reorientacja instrumentarium polityki rolnej. Tendencja spadkowa świadczy o postępującej pozytywnej selekcji instytucji i rozwoju procesów reprodukcji rozszerzonej w sektorze rolnym.

2. Metodyka badań

Niestety, pomiar kosztów transakcyjnych w gospodarce (szczególnie w Polsce) jest zadaniem skomplikowanym ze względu na trudności gromadzenia odpowiednich danych statystycznych. Można jednak podjąć próbę pośredniego określenia kierunku zmian poziomu kosztów transakcyjnych, wykorzystując wyniki finansowe podmiotów gospodarczych. W tym celu skonstruowano następujący **wskaźnik dynamiki kosztów transakcyjnych** w Polsce dla lat 1991-2003: udział kosztów obcych czynników produkcji (dostarczonych z zewnątrz) w przychodach ze sprzedaży produktów, usług towarów i materiałów³. Wskaźnik ten obliczono zarówno dla całej gospodarki, jak też dla agrobiznesu. W tym przypadku pojęcie agrobiznesu zawężono do sfery przetwórstwa i sprzedaży artykułów spożywczych, ponieważ dane statystyczne gromadzone przez GUS nie obejmują rolnictwa właściwego, nie wydzielają też produkcji środków wytwarzania dla rolnictwa.

Zgodnie z teorią kosztów transakcyjnych O. Williamsona cena dostarczanych aktywów wyspecjalizowanych wzrasta, jeśli transakcje są zawierane w nieefektywnych strukturach instytucjonalnych bez odpowiednich zabezpieczeń kontraktowych (Williamson 1998). Wzrost ten wynika oczywiście z wysokich kosztów takich transakcji i będzie się objawiał wyższymi kosztami obcych czynników produkcji. W rachunkowości podmiotów gospodarczych koszty transakcyjne będą zatem obciążać przede wszystkim takie pozycje, jak: zużycie materiałów, usługi

² Koszty transakcyjne oznaczają koszty poszukiwania informacji o cenach, przedmiocie kontraktu, dostawcach i nabywcach, negocjacji między stronami kontraktu, zawarcia transakcji i monitorowania drugiej strony, a także egzekwowania kontraktu i wprowadzania sankcji w razie jego zerwania.

³ Wskaźnik dynamiki kosztów transakcyjnych = [zużycie materiałów + usługi obce + wynagrodzenia + wartość sprzedanych towarów w cenie nabycia] / [suma przychodów ze sprzedaży produktów, usług towarów i materiałów netto] – na podstawie danych kwartalnych i półrocznych z tzw. jednostek dużych według klasyfikacji GUS. Zaznacza się, iż przychody ze sprzedaży nie zostały pomniejszone o wartość amortyzacji ze względu na to, iż nie można określić, jaka jej część stanowi tzw. nadwyżkę amortyzacyjną, a jaka wpływa na ceny sprzedaży. Przyjęto więc założenie, że całość amortyzacji wlicza się do nadwyżki.

obce, wynagrodzenia (praca jest traktowana również jako czynnik produkcji zewnątrz, a kontrakty płacowe często generują wysokie koszty transakcji), a także wartość sprzedanych towarów w cenie nabycia. Jednocześnie przyjmuje się założenie, że wzrost lub spadek cen kupowanych czynników produkcji wywołany grą popytu i podaży przekłada się na ceny sprzedaży i obroty (a przez to na przychody ze sprzedaży), natomiast zmiana kosztów transakcyjnych na ogół nie znajduje bezpośredniego odzwierciedlenia w cenie zbytu produktów końcowych oraz obrotach, ale powoduje wahania renty producenta. Inflacja kosztowa dotyczy bowiem całego rynku, a wysokość kosztów transakcyjnych zależy od struktury przedsiębiorstwa i nie jest uwzględniana przez mechanizm rynkowy⁴. W związku z tym wzrost udziału kosztów obcych czynników wytwórczych w przychodach ze sprzedaży podmiotów gospodarczych może z dużym prawdopodobieństwem oznaczać wyższy poziom kosztów transakcyjnych. Innymi słowy – zmiany realizowanych rent producenta⁵ w mniejszym lub większym stopniu wynikają z wahań kosztów transakcyjnych. Problematyczny charakter mają wpłaty do budżetu państwa, do których zaliczają się świadczenia na rzecz pracowników oraz podatki i opłaty. Z pewnością obniżają one wyliczoną w opisany sposób rentę producenta. Powstaje jednak pytanie, czy można potraktować te wpłaty jako stałe elementy cenotwórcze (niezależne od dostawców) niejako wkalkulowane w marżę⁶? W tej sytuacji należałoby je dodać do sumy kosztów obcych czynników wytwórczych. W związku z powyższymi wątpliwościami obliczono **wskaźnik dynamiki kosztów transakcyjnych** w dwóch wersjach. W pierwszej nie uwzględniono wpłat do budżetu w ogóle, traktując je jako część renty producenta, w drugiej wersji dodano je do kategorii kosztów obcych czynników wytwórczych. Zaznacza się przy tym, że przyjęte założenia oraz uzyskane w opisany sposób wyniki badań trzeba traktować ostrożnie, ponieważ należałoby je potwierdzić przez bezpośredni pomiar kosztów transakcyjnych.

3. Dynamika kosztów transakcyjnych po 1990 r.

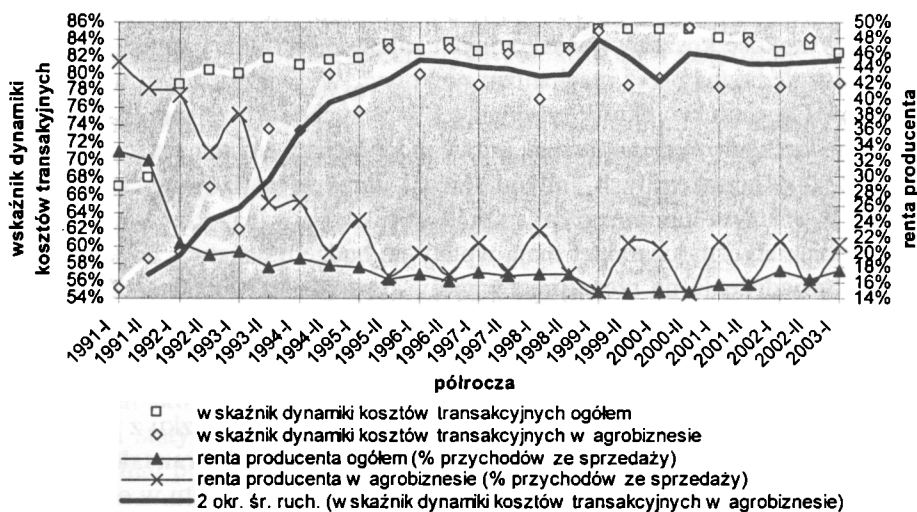
Wartości **wskaźnika dynamiki kosztów transakcyjnych** obliczonego pierwszą metodą, tzn. bez uwzględnienia wpłat do budżetu państwa, przedstawia rys. 1. Jak widać, w pierwszej połowie 1992 r. nastąpił znaczny wzrost wskaźnika kosztów transakcyjnych ogółem z poziomu ok. 68 do 79%. Należy przypuszczać, iż zmiana ta nie wynikała z wahań kosztów transakcyjnych, ale ze wzrostu płynności rynków. W roku 1991 system rynkowy znajdował się bowiem w bardzo wczesnej fazie rozwoju, a mobilność czynników produkcji była niska, co umożliwiało nowo powstałym przedsiębiorstwom realizację ponadprzeciętnych zysków. Następnie, w świetle przyjętych założeń, poziom kosztów transakcyjnych ogółem systematycznie wzrastał do końca 1995 r. Można to interpretować jako nasilanie się skutków

⁴ Cena rynkowa dostawy oscyluje wokół najniższych cen wyznaczanych przez podmioty marginalne.

⁵ Przyjmuje się, że renta producenta stanowi wynagrodzenie szeroko rozumianych własnych czynników produkcji, czynnika organizacji i ryzyka.

⁶ Charakter cenotwórczy mają zapewne podatki pośrednie oraz świadczenia na rzecz pracowników, natomiast dyskusyjny jest wpływ wysokości podatku dochodowego na ceny i obroty.

próżni instytucjonalnej i niedostosowanie funkcjonujących instytucji do nowych warunków. W latach 1996-1999 następuje stabilizacja wskaźnika (szczególnie w okresie 1997-1998), co potwierdza występowanie zjawiska histerezy instytucjonalnej, uniemożliwiającej rozpoczęcie procesu pozytywnej selekcji. Sytuacja ta zmienia się w pierwszej połowie 2000 r. Od tego momentu poziom kosztów transakcyjnych zdaje się powoli obniżać i można przyjąć, że rozpoczął się wspomniany proces pozytywnej selekcji instytucji.

Rys. 1. Wskaźnik dynamiki kosztów transakcyjnych i zmiany renty producenta w agrobiznesie na tle sytuacji ogólnopolskiej w latach 1991-2003 (bez uwzględnienia wpłat do budżetu)

Źródło: opracowanie własne na podstawie (*Wyniki...* 1991-2003).

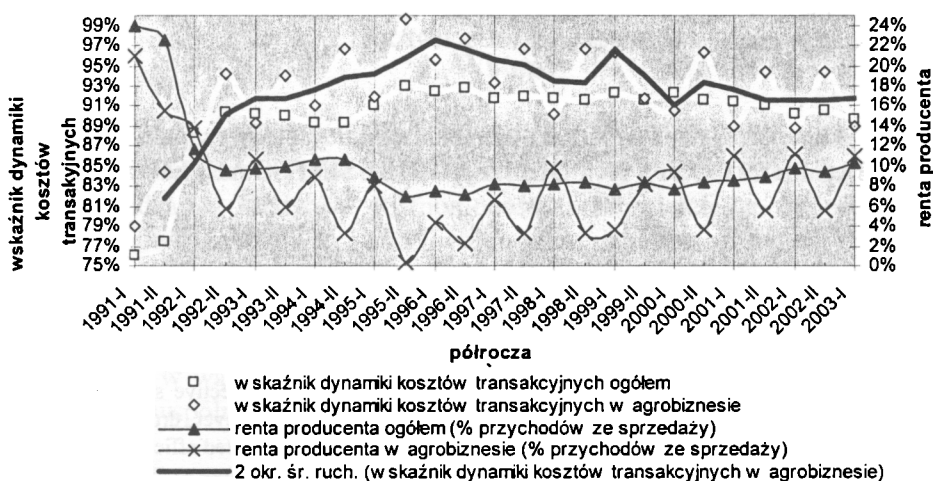
W odniesieniu do wskaźnika kosztów transakcyjnych w agrobiznesie zaskakujące wydaje się, iż jest on niższy od średniej krajowej w całym okresie. Można z tego wnioskować, że sfera przetwórstwa i sprzedaży artykułów żywnościowych realizuje dodatkowe renty monopolowe kosztem rolnictwa właściwego, którego, jak wspomnieliśmy, nie obejmują badania. Ponadto rzuca się w oczy, że tempo wzrostu kosztów transakcyjnych w agrobiznesie w latach 1991-1995 było dużo szybsze od średniej krajowej. Oznacza to, iż sektor ten miał relatywnie większe trudności w przystosowaniu się do nowej sytuacji i był szczególnie dotknięty przez powstałą próżnię instytucjonalną. Po krótkotrwałym spadku poziomu kosztów transakcyjnych w latach 1996-1998⁷ wskaźnik stabilizuje się na poziomie ok. 80% i, w przeciwieństwie do średniej krajowej, po 2000 r. nie odnotowuje się jego tendencji spadkowej. Pozwala to wyciągnąć wniosek, że proces poprawy efektywności struktur instytucjonalnych⁸ w agrobiznesie jeszcze się nie rozpoczął, a wpływ

⁷ Okres ten, jak wiemy, charakteryzował się rozszerzeniem związków pomiędzy gospodarstwami rolnymi a rynkiem.

⁸ Struktury instytucjonalne (struktury zarządzania) definiuje się jako system powiązań umownych między dostawcą (producentem rolnym) a odbiorcą (np. zakładem przetwórczym).

histerezy instytucjonalnej nadal jest znaczący. Innymi słowy – otoczenie instytucjonalne (czyli legislacja, metody interwencji oraz mentalność) nie sprzyja oszczędnościom kosztów transakcyjnych i nie są to korzystne warunki do rozwoju industrialnego modelu rolnictwa.

Spójrzmy na dynamikę wskaźnika kosztów transakcyjnych obliczonego drugą metodą, uwzględniającą wpłaty do budżetu państwa poprzez wliczenie ich do sumy kosztów obcych czynników produkcji (por. rys. 2). Jak widać, w całym okresie wskaźnik kształtuje się powyżej średniej krajowej. Nasuwa to wnioski dwojakiego rodzaju. Po pierwsze, budżet państwa również korzysta z rent monopolowych sfery przetwórstwa, a tym samym przyczynia się do drenażu nadwyżki z sektora rolnego. W takiej sytuacji trudno będzie spełnić postulat zwiększenia udziału rolnictwa w marży przetwórczej. Po drugie, obciążenia na rzecz budżetu państwa w branży spożywczej mają charakter silnie cenotwórczy, tzn. uniemożliwiają obniżkę marż handlowych i cen spowodowaną np. oszczędnościami kosztów transakcyjnych. Poza tym dynamika wskaźnika kosztów transakcyjnych była analogiczna do rys. 1 i po roku 2001 również cechowała się inercją wskaźnika na poziomie ok. 91%.

Rys. 2. Wskaźnik dynamiki kosztów transakcyjnych i zmiany renty producenta w agrobiznesie na tle sytuacji ogólnopolskiej w latach 1991-2003 (z uwzględnieniem wpłat do budżetu)

Źródło: opracowanie własne na podstawie (*Wyniki... 1991-2003*).

4. Podsumowanie

Reasumując, przeprowadzona analiza zdaje się potwierdzać wpływ histerezy instytucjonalnej na procesy realne i pozwala sformułować wniosek, że nieefektywne instytucje spowodowały kilkuletnie (co najmniej ośmioletnie) opóźnienie w procesie restrukturyzacji gospodarki ogółem, a w agrobiznesie inercję trwającą aż do końca analizowanego okresu. W tych warunkach konkurencyjność polskich przedsiębiorstw w pierwszych latach akcesji nie może być zadowalająca, czego bezpośrednią przyczyną są relatywnie niskie renty producenta i wysokie obciążenia

budżetowe. Oznacza to konieczność szybkich zmian w otoczeniu instytucjonalnym sektora rolnego i reorientację instrumentarium polityki rolnej na obniżanie kosztów transakcyjnych. Konieczne wydaje się również oszacowanie udziału państwa w rentach monopolowych sfery przetwórstwa oraz uwzględnienie ich w retransferze dochodów do rolnictwa przez mechanizm budżetowy. Restrukturyzacja sektora rolnego w kierunku modelu industrialnego wymaga bowiem, aby stał się on wreszcie beneficjentem netto procesu wymiany rynkowej.

Literatura

- Czyżewski B., *Kompatybilność otoczenia i struktur instytucjonalnych rolnictwa w warunkach akcesji*, [w:] S. Urban (red.), Prace Naukowe AE nr 1015, AE, Wrocław 2004.
- North D., *Institution, Institutional Change and Economic Performance*, Oxford 1994, s. 3.
- Wilkin J., *Polskie rolnictwo w procesie transformacji – mechanizmy, tendencje i efekty przemian*, „Problemy Integracji Rolnictwa” 2000, nr 4 [20], s.17-20.
- Williamson O., *Ekonomiczne instytucje kapitalizmu*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1998, s. 46.
- World Development Report, *Building Institutions for Markets*, Oxford University Press, New York 2002, s. 5-9.
- Wyniki finansowe podmiotów gospodarczych, GUS, 1991-2003.

TRANSACTION COSTS IN POLISH AGRIBUSINESS AFTER YEAR 1990

Summary

The aim of this article is to determine a tendency of transaction costs in Polish agribusiness comparing them to the country-wide situation. The level of transaction costs makes possible to define a direction of institutional sphere evolution. Rising costs mean that ineffective structures are still functioning and institutional hysteresis exerts influence on economy. However, dropping costs indicate a positive selection process – in that case only CAP funds will be allocated efficiently.